

ISSN 2587- 2001

ANASAY

3 Aylık Ulusal Hakemli - Süreli Dergi -Yıl:1 – Sayı:1- Ağustos 2017

koynunda büyüdük

ANASAY

3 Aylık Ulusal Hakemli - Süreli Dergi - ISSN 2587- 2001

T.C.
KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI
GENÇDES

İÇİNDEKİLER

Nagehan GÜLER	15
CENGİZ HÂN'IN MÂVERÂÜNNEHİR'İ ZAPTI (1220) / CENGİS KHAN'S CONQUEST OF TRANSOXANIA (1220)	
Pir Murat SİVRİ	37
TÜRKİYE'DE DİN EĞİTİMİ VE ÖĞRETİMİNE YENİDEN DÖNÜŞ SÜRECİ (1946-1949) / TURNING BACK PROCESS OF RELIGIOUS EDUCATION IN TURKEY (1946-1949)	
Damlanur KÜÇÜKYILDIZ	57
ATMA TÜRKÜLERDE GELİN-KAYNANA ÇATIŞMASI / CONFLICT BETWEEN DAUGHTER-IN LAW AND MOTHER-IN LAW IN ATMA TURKU	
Özgür GÜLBUDAK	71
KIZILDENİZ'İ GEÇİŞ KONULU İKİ TABLONUN İNCELENMESİ / STUDY ON TWO PAINTINGS ABOUT CROSSING OF THE RED SEA	
Yakup ŞAHİNER	85
MUSTAFA NAİMÂ EFENDİNİN HAYATI, TARİHÇİLİĞİ VE ESERİ HAKKINDA KISA BİR DEĞERLENDİRME / A BRIEF REVIEW OF MUSTAFA NAIMA EFENDI'S LIFE, HISTORIOGRAPHY AND THE WORK	
Elif KOLİKPİNAR	101
BAĞIMSIZLIK DÖNEMİ AZERBAIJAN CUMHURİYETİNDE EĞİTİM VE DİL / EDUCATION AND LANGUAGE IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN DURING THE INDEPENDENCE PERIOD	
Sait YILDIRIM	117
YOKSULLUK KÜLTÜRÜ KAPSAMINDA "SİLAH ve NAMUS" FİLMİNİN SOSYOLOJİK ANALİZİ / SOCIOLOGICAL ANALYSIS OF THE "SHOOT AND HONOR" FILM IN THE SCOPE OF POVERTY CULTURE	

Semih İPEK	137
BİR KAZAK KÜYÜ: “AKSAK KULAN” / A KAZAKH KUI: “AKSAK KULAN”	
Murat ÖZTÜRK	149
JOHN LOCKE’UN SİYASET FELSEFESİNDE DOĞA DURUMU VE ONDAN ÇIKIŞ / THE STATE OF NATURE IN JOHN LOCKE’S PHILOSOPHY OF POLITICS AND LEAVING OF IT	
Beyazıt SÖYLEMEZ	163
HASSA İLÇESİ’NDE TARİHİ VE ARKEOLOJİK ARAŞTIRMALAR / THE HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL STUDIES IN THE TOWN OF HASSA	
Habip TOKGÖZ	183
İSRAİL DEVLETİ’NİN KURULUŞUNDA THEODOR HERZL VE SİYONİZM / ESTABLISHMENT OF THE STATE OF ISRAEL; THEODOR HERZL AND ZIONISM	
İshak KÜÇÜKYILDIZ	197
TORTUM ÇAYI HAVZASININ TARİHİ COĞRAFYASI / HISTORICAL GEOGRAPHY OF TORTUM BROOK BASIN	
Muhammet Nuri CEYLAN	223
HÂMİT ZÜBEYR KOŞAY’IN TÜRKLÜK DÜŞÜNCESİ VE İZGÜ MESCİD ADLI ESERİ / HÂMİT ZÜBEYR KOSAY’S TURKISH DEFINITION AND LITERATURE IZGÜ MESCİD	

CENGİZ HÂN'IN MÂVERÂÜNNEHİR'İ ZAPTI (1220) CENGHIS KHAN'S CONQUEST OF TRANSOXANIA (1220)

Nagehan GÜLER*

ÖZET

Moğollar tarafından ele geçirilen Mâverâünnehir, Arapçada “Nehrin öte tarafında bulunan bölge” anlamına gelmektedir. Mâverâünnehir, yeryüzündeki nehirler arasında değeri, verimi ve temizliği konusunda birinci sırada yer almaktadır. İnsanların yaşaması için gerekli olan tüm nimetleri bu coğrafyada bulmak mümkündür.

Moğol hükümdarı Cengiz Hân, Çin'i ele geçirmesinin akabinde batıya yani Hârezmşâhlar üzerine yöneldi. Zira Hârezmşâhlar İpek Yolu'nun batı güzergâhının ağırlık merkeziydi. Cengiz Hân, Moğol kuvvetleri ile beraber Otrâr önünde Hârezmşâh topraklarını işgal etmek amacıyla kuvvetler arasında görev taksimi yaptı. Daha sonra kendisine ayırdığı Mâverâünnehir'i işgal etmek için Tuli, yanlarında Cebe ve Subutay Noyanlar ile birlikte Buhârâ ve Semerkand'a doğru hareket etti. Moğol hükümdarı ve orduları Hârezmşâhların hüküm sürdüğü Mâverâünnehir topraklarını işgal edip tahribatlar yapıp şehirlerdeki halkın birçoğunu öldürdüler. Moğollar, Mâverâünnehir'in en önemli şehirlerini birkaç ay içerisinde ele geçirdikten sonra Hârezmşâh topraklarına akınlar yapmaya devam ettiler.

Anahtar Kelimeler: Hârezmşâhlar, Moğollar, Buhârâ, Semerkand.

*Arş. Gör., Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, nagehan.guler@artvin.edu.tr

ABSTRACT

Transoxania, which was captured by Mongols, means as “region which is on the other side of the river” in Arabic language. Transoxania is on the first place among the rivers in the world in terms of value, richness and clearness. It is possible to find all blessings which people need to survive in this region.

Mongol emperor Cenghis Khan went towards to west namely Kharzem Shah State after capturing China. At that time, Kharzem Shah State was in the center of east route of Silk Road. Cenghis Khan together with Mongol forces, made a task distribution between forces in front of Otrar in order to occupy Kharzem Shah State lands. Then with Tuli, Cebe and Sabutay Noyan forces he departed towards to Bukhara and Semerkand in order to occupy Transoxania which he appropriated for himself. Mongol emperor and armies occupied Transoxania lands which was under the control of Kharzem Shah State, destroyed cities and killed most of the people. Mongols continued to raid Kharzem Shah State lands after occupying the most important cities of Transoxania in a few months.

Keywords: Kharzem Shah State, Mongols, Bukhara, Semerkand

1. Mâverâünnehir Bölgesi'nde Cengiz Hân'ın Zapt Ettiği Şehirlerin Coğrafi Özellikleri

Arapçada “Nehrin öte tarafında bulunan bölge” anlamına gelen Mâverâünnehir, Araplar tarafından işgal edilen ve İslam hâkimiyeti altına giren topraklara verilen bir isimdir (Barthold 1980: 408; Usta 2013: 17-18). Mâverâünnehir ifadesinin Farsça kaynaklarda kullanılmaya başlaması IX. yüzyıla tekabül eder. Arapçada “Mâverâünnehir” veyahut “Haytal”, Batılılar “Transoxiana/Transoxania”, Türk yazarları tarafından ise “Çayardı” olarak kullanılmaktadırlar (Özgüdenli 2003: 177).

Mâverâünnehir'in sınırları şöyledir: Doğusunda Pamie, Râşt ve ince bir çizgi üzerinde Hüttâl'a komşu olan Hind toprakları; batı tarafında Târâz'dan başlayarak batı yönünde Fârâb (Bârâb), Sütkend, Soğd, Semerkand ve Buhârâ yönünden Hârezm'e ve Hârezm gölüne kadar bir sıra halinde genişleyen Karluk Türkleri; güneyinde Bedâhşân'dan Hârezm Gölü'ne doğru aynı sırada Ceyhûn (Amûderya) vardır. Hem Hârezm hem de Vahşâb Nehri ile Harbâb Nehri ortasında buluna Huttâl Mâverâünnehir'in sınırları içerisine girmektedir (Havkal

2014: 347; Yörükân, 2013: 400). Barthold'a göre; Mâverâünnehir'in kuzey ve doğu sınırları kesin olarak belli değildir (Barthold 1980: 408) . Mâverâünnehir'in bölge ve şehirleri; Buhârâ (بخارا), Semerkand (سمرقند), Soğd (صغد), Ūşrûsene (اوشروسنه), Şâş (شاش), Fergânâ (فرغانا), Keş (کش), Nesef (نصف), Sâgânîyân (ساگانیان), Hûttâl (حوتال), Tîrmîz (تيرميد), Gûvâzîyân (گوازيان), Ahsîkes (احسيكس), Hârezm (خوارزم), Fârâb (فاراب), İsficâb (اسفيجاب), Tâlâs (طالاس), Îlâk (ايلاک) ve Hocend (خجند)'dir (Özgüdenli 2003: 177).

Mâverâünnehir, yeryüzündeki nehirler arasında değeri, verimi ve temizliği konusunda birinci sırada yer almaktadır. İnsanların yaşaması için gerekli olan tüm nimetleri Mâverâünnehir coğrafyasında mevcuttur. Havkal'a göre; bu coğrafyada yaşayan insanlar susuzluk nedir bilmez. Mâverâünnehir'de insanlar için gerekli olan her şey yetecek ya da kendilerinden başkalarına artacak miktarda mevcuttur. Mâverâünnehir'in sularına gelince en tatlı, en soğuk, en hafif suları vardır. Hayvanlarına gelince, Mâverâünnehir halkı gaza yapmak amacıyla çok hayvan beslemek zorundadırlar. Bu yüzden ülkelerinde ihtiyaçlarını karşılayabilecek kadar hayvan vardır. Bölge meyve bakımından da oldukça boldur. Özellikle Soğd, Ūşrûsene, Fergânâ ve Şâş'ın iç kısımlarında diğer bölgelerde yetecek kadar meyve vardır (Havkal 2014: 348-349).

Mâverâünnehir'in en parlak ve şaşalı devri Sâmânîler dönemindedir.¹ Burada yetişen birçok âlim ve sanatçı; bilim, kültür, felsefe ve sanat açısından İslam dünyasında büyük yankılar uyandırmıştır. Ayrıca bu coğrafyada Türkler ve Müslümanlar bir araya gelerek İslam tarihine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bölgenin Türkleşme süreci IX. yüzyılın sonlarına doğru Oğuz akınlarıyla başlamıştır. Buraya hâkim olan Karahanlılar, bölgenin Türkleşmesi adına önemli başarılar gerçekleştirmişlerdir. Karahanlılar ve Gaznelilerin arasında Mâverâünnehir'i egemenlikleri altına almak amacıyla mücadeleler yaşanmıştır. Sultan Alp Arslan (1063-1072) 1066 yılında Mâverâünnehir'e seferler düzenlemiştir (Köymen 2011: 41). Sultan Melikşâh (1072-1092) döneminde de bölgeye ciddi seferler yapılmıştır. Bir müddet Selçuklu hâkimiyetinde kalan Mâverâünnehir bölgesi, Sultan Sancar (1119-1157) döneminde Katvan Savaşı ile Karahitaylıların egemenliğine geçmiştir. Daha sonra da Sultan Alâeddin Muhammed (1200-1220) zamanında yani 1210 yılında Hârezmşâhların egemenliği altına girmiştir. 618/1220 yılında ise Moğollar bu bölgenin zenginliklerinin farkına vardılar ve burayı işgal ettiler. Böylece Mâverâünnehir Moğol hâkimiyetine girmiş oldu (Özgüdenli 2003: 178-179).

¹ Sâmânîler Dönemi Mâverâünnehir bölgesi hakkında detaylı bilgi için bkz: (Usta 2013)

Mâverâünnehir bölgesinden Buhârâ² ve Semerkand'ı³ ayrıca ele alacak olur isek Buhârâ İslam'ın kubbesi ve doğunun Medine'siydi (Boyle 1997: 97). Türkistan'da Zerefşân Irmağı'nın alt kısmında bulunan önemli bir şehirdir. Buhârâ'nın kurulduğu yerde İslamiyet'ten önce kurulmuş başka bir şehrin olması muhtemeldir. Hüang-Tsang isimli Çinli seyyah 630 yılında ilk olarak bu şehre Pu-Ha olarak isim veren kişidir. Buhârâ diğer Mâverâünnehir şehirleri içerisinde daha çok Merv şehrine bağlıydı (Bala 1979: 761-763). Buhârâ'nın şehir kapısı, Nûr Kapısı, Hufra Kapısı, Demir Kapı, Kuhendiz Kapı, Benû Esed Kapı ve Benû Sa'd Kapısı olmak üzere toplamda yedi kapısı mevcuttur (Havkal 2014: 365). Buhâra, verimli bir şehirdi. Ürettiği meyveler Mâverâünnehir şehirleri içerisinde en sağlam ve en tatlısıydı. Müslümanların buraya gelmesi ile şehir gelişmeye başladı. Şehir, Sâ mânîler döneminde en parlak dönemini yaşayarak büyük bir yönetim ve kültür merkezi haline geldi. Bünyesinde birçok âlimi ve ilim erbabını barındırdı. Buhârâ şehri, tahrip ve yağma edilse bile, bir müddet sonra eski canlılığını koruyarak yeni bina ve kaleler tekrardan inşa edildi. Bu şehir Karahanlılar döneminde gerilemeye başladı. Daha sonra Karahanlı hükümdarı Arslan Hân (1102-1130) döneminde camiler, saraylar, kaleler ve birçok binalar yapıldı. Böylece gerileme döneminde dahi kültür merkezi olma özelliğini korudu. Buhârâ, kale (Kuhendiz), şehir (Şehristan) ve dış mahalle (Rabaz) olmak üzere üç kısımdan oluşuyordu. Burada üretilen kumaşlar, halılar, kilimler, yünlü ve pamuklu seccadelerin ihracatı yapılmaktaydı. Karahitaylıların buraya egemen olmasıyla şehir ilk kez Müslüman olmayan bir devletin hâkimiyetine girdi. Hârezmşâhların egemenliğine geçen şehir daha sonra da Moğol hâkimiyetine girdi. Cengiz Hân, Mâverâünnehir'i ilk işgal etmeye buradan başladı (Şeşen 1992: 363-365).

Semerkand, Mâverâünnehir'in en önemli şehirlerinden birisiydi. İlk önce Zerefşân, Soğd Nehri'nin güneyinde kurulmuştu. Ancak Cengiz Hân, Semerkand'ı yağma edip ele geçirince biraz daha güneyde şimdiki Semerkand'ın bulunduğu bölgede kuruldu (Aydınlı 2009: 481). Hamamlar, büyük hanlar, saraylar, medreseler, köşkler, türbeler ve evlerden oluşan şehrin görkemli binaları vardı. Ayrıca Semerkand şehrinin çevresini saran bahçeler ve meyvelik alanlar da oldukça fazlaydı (Turan 1965: 375). Batı Türkistan'da Soğd Nehrinin güney kısmında isimleri aynı olan bir eyaletin merkezi olan Semerkand, batı ve doğu seyyahları tarafından cennet olarak anılmaktaydı (Schaefer 1980: 468). Cüveynî, bu güzelliği şöyle ifade etmektedir; “Dünyada cenneti görmek istersen

² Buhârâ hakkında detaylı bilgi için bkz: (Narşahî 2013: 3-152).

³ Semerkand hakkında detaylı bilgi için bkz: (Aydınlı 2009: 481-484).

Semer kand'ı gör.” (Cüveynî, I., 2013: 143; Boyle 1997: 116). Şehrin her köşesi dört kapılı surlarla çevrilmişti. Doğuda Çin kapısı, kuzeyde Buhârâ kapısı, batıda Nebvâr kapısı, güneyde Kişş kapısı vardı (Schaeder 1980: 470). Semer kand, sağlam ve kuru bir toprağa sahipti. Evleri toprak ve ahşaptı. Bölge suyunu Soğd Nehri'nden sağlamaktaydı. Güzel manzaraları, köyleri, bostanları ve yeşillikleri ile muazzam bir şehirdi. Semer kand, “İllerin ulusu, kadir ve kıymet itibarıyla en büyüğü, müdafaa itibarıyla en şiddetlisi, adam yetiştirmek itibarıyla en bereketlisi, bahadır yetiştirmek itibarıyla en kuvvetlisi ve muharip yetiştirmek itibarıyla en tahammüllüsüdür.” (Havkal 2014: 373-380; Yörükân 2013: 140).

Şehir, tarih boyunca Persler, Büyük İskender, Selevkoslar, K'angchü Türkleri, Hsiung-nular, Kuşanlar, Himyeriler, Akhunlar, Eftalitler, Göktürkler, Çinliler, Emeviler, II. Göktürkler, Türgişler, Tâhîrîler, Sâffârîler, Sâ mânîler, Karahanlılar, Selçuklular, Moğollar bölgeye hâkim oldu (Aydınlı 2009: 482-484). Şehrin en büyük imar faaliyetleri Timurlular döneminde başlamıştı. Moğol istilalarında sonra yaklaşık bir buçuk asır kendine gelememi. 1369'dan sonra bu şehirde gelişmeler başladı (Schaeder 1980: 471). XVI. yüzyılda ise Özbek hükümdarının hâkimiyetine girmiştir. Daha sonra Rus egemenliğine giren şehir, 1 Eylül 1991'de Özbekistan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla bu devlete bağlanmıştır (Aydınlı 2009: 482-484).

2. Mâverâunnehir'in Zaptından Önce Sultan Alâeddin Muhammed ve Cengiz Hân'ın Genel Durumu

3 Ağustos 596/1200 yılında babası Sultan Tekiş'in vefatından sonra Hârezm tahtına oturan Sultan Alâeddin Muhammed, (Kazvîni 1387: 490; Şebânkârî 1363: 138) 1200-1221 yılları arasında Hârezmşâh Sultanı olarak devletini idare etti. Sultan'ın ilk işi Gûrlular ile uğraşmaktı. Gûr bölgesini ele geçirdi, ardından da Merv'i ele geçirdi. Daha sonra Nesâ, Ebîverd ve çevresini de Hârezmşâh topraklarına katmayı başardı. 604/1207- 605/1208 yılında Buhârâ'yı, Semer kand'ı, 605/1209 yılında Mâzenderân'ı (607/1210 , مازندران) yılında Kir mân'ı (كرمان) ele geçirdi ve Karahanlılara 609/1212 yılında son verdi. Sultan'ın Bağdad'taki Abbâsi Halifesi el-Nâsır Lidinillâh ile arası kötüydü. Bağdad üzerine sefere çıktı. Fakat kış şartlarından dolayı geri dönmek zorunda kaldı. Bu sırada dünya tarihini derinden etkileyecek olan bir devlet doğuyordu. Cengiz Hân tarafından kurulan Moğol Devleti idi (Cüveynî, I., 2013: 282-308; Cûzcânî 2015: 130-134; Şebânkârî 1363: 138-140; Kafesoğlu 2000: 144-228; Taneri 1993: 30-37).

Timuçin'in babası Yesûkâ (1167 (يسوكا) senesinde Tatarlar tarafından zehirlenerek öldürüldüğünde Timuçin 12 yaşında bir çocuktur. Fakat biraz yaş büyüyüp delikanlılık çağına gelince güçlü, yiğit ve Moğol kabilelerine hükmeden bir hükümdar oldu. Bu esnada diğer çevre kabileler Yesûkâ ailesini terk ederek yalnız bıraktılar. Ancak Timuçin, gittikçe güçleniyordu. Buna binaen 1195 yılında birçok kabile Timuçin'in yanında yer aldı. 1201 yılında Timuçin, "Cengiz" unvanı ile kağan ilan edildi (Anonim 2016: 183 3-60). XIII. yüzyılda Cengiz Hân, dağınık halde bulunan Moğol kabilelerini (Tatarlar, Merkitler, Tayciutlar, Kerayitler, Naymanlar) bir çatı altında birleştirdi. Böylece güçlü bir Moğol imparatorluğu kurmaya muvaffak oldu (Haykıran 2016: 18).

Cengiz Hân, 1205 yılında "Hân" unvanı aldı. Sonra da ara ara çevre kabilelerinden bazıları ile mücadelede bulundu. Hân, kendi iç meselelerini halledip Moğolistan'da birliği sağmasını akabinde Çin'i ele geçirerek büyük bir başarı elde etti (1213). Zira Türk devletleri arasında var olan "Çin zapt edilemez, edilse bile yönetilemez." düşüncesini yıkmayı başardı ve Çin'i Çin'den idare etmeye muvaffak oldu. Cengiz Hân Moğol kabilesinden Naymanları ortadan kaldırdı. Böylece Hârezmşâhlar ile sınır komşusu oldu (1218) (Reşîdüddin Fazlullâh, I., 1374: 233-330 ; Hândmîr 1362: 16-18; Khwandamir, I., 1994: 11-16; Cüveynî, I., 2013: 82-128; Mîrhând 1339: 32-50; Âştîyânî 1389: 27-32; Roux 2001: 57-180, D'Ohsson 2014: 21-99; Lamb 1931: 100-140; Lamb 1956: 98-136).

Cengiz Hân, Naymanları yenilgiye uğratmasının ardından yönünü Merkitlere çevirmişti. Moğollar, Merkitlerle giriştikleri mücadelede başarılı oldular. Sultan Alâeddin Muhammed, Moğollar ve Merkitler arasında yaşanan bu olay üzerine Semerkand'dan güçlü bir orduyla hareket etti. Sultan'ın amacı Moğollar ve Merkitleri yenilgiye uğratmaktı. 1218 yılında Hârezmşâh kuvvetleri ile Moğol kuvvetleri Türkistan bölgesinin önemli şehri olan Kaylı'da karşılaştılar. Savaş bir gün sürdü. Akşama kadar süren şiddetli çarpışmada iki tarafta üstünlük elde edemediler. Sultan, oğlu Celâleddin sayesinde hayatını kurtarabildi. Karanlık çökünce Moğollar ellerinde meşalelerle geri çekildiler. (Cüveynî, II., 2013: 319-320; Kafesoğlu 2000: 239) İbnü'l Esir'e göre; bu savaş üç gün üç gece sürdü (İbnü'l Esîr, X., 2016: 216).

Bu savaşın en önemli özelliği Hârezmşâhlara büyük bir darbe vurup Ortaçağ tarihi seyrinin değişmesine zemin hazırlamasıdır. Ayrıca bu savaş Hârezmşâhların ve Moğolların ilk ciddi karşılaşmalarıydı (İzgi 2014: 60).

Sultan Alâeddin Muhammed'in Çin'i ele geçirmek gibi bir düşüncesi vardı. Fakat Cengiz Hân, Sultan'dan önce davrandı ve Pekin'i ele geçirdi. Sultan, bu durumu ilk öğrendiğinde inanmamıştı, olayın iç yüzünü öğrenmek amacıyla Bahâeddin Razî başkanlığında bir grup elçiyi Çin'e gönderdi. (Âştîyânî 1389: 33) Bu elcilerin elde ettiği bilgilere göre Çin gerçekten Cengiz Hân tarafından işgal edilmişti. Hatta Razî, Moğol ordularının harabeye çevirdiği yerleri görmüştü. Razî, burada tanıklık ettiği felaketi Sultan Alâeddin Muhammed'e anlattığı zaman Sultan bu duruma üzülmüştü (Vladimircov 1950: 90; Barthold 1990: 418).

Hârezmşâh ülkesinden Ahmed Hocend, Emir Hüseyin ve Ahmed Belhî adında üç tüccar ticaret yapmak için Moğol topraklarına gittiler. Tüccarlar işlerini halledip dönme vakitleri geldiği zaman Cengiz Hân, ticaret yapmaları amacıyla 450 kişilik bir tüccar kafilesini Hârezmşâh topraklarına gönderdi. Hân, gönderdiği elçiler vasıtasıyla iki devlet arasındaki ticarî ilişkilerin iyi bir dereceye geleceğini düşündü. Fakat durum beklediği gibi gerçekleşmedi, hatta Hârezmşâhların sonunu getirecek bir olaya da sebebiyet verdi. Cengiz Hân'ın Moğolistan'dan Otrâr'a gönderdiği ticaret kafilesi 615/1218 yılında Hârezm topraklarına ulaştı. Tacirlerin yanında kıymetli ürünler bulunaktaydı (Cûzcânî 2015: 136). Otrâr bölgesinin valisi İnalçık (Gayır Hân)'idi. Ancak Vali İnalçık, Cengiz Hân'ın ticaret yapmak amacıyla gönderdiği elçileri öldürdü. Nitekim Vali'nin yaptığı bu hareket Hârezmşâhlar için sonun başlangıcı oldu. Ticaret yapmak için gelen elçilerin katli Moğolların, Hârezmşâhlar üzerindeki amacını değiştirdi. Bu olay üzerine öfkeye kapılan Cengiz Hân, süratle hazırlıklara başladı ve batıya yöneldi (Cüveynî, I., 2013:117; Hândmîr 1362: 28-29; İbnü'l Esîr, X., 2016: 231-215).

3. Buhârâ'nın Ele Geçirilmesi

Moğol ordularının 617/1220 yılında Otrâr Kalesi önünde toplanmasının ardından Cengiz Hân tarafından işgal edecekleri toprakların paylaşımı yapıldı. Şöyle ki; Ögeday ve Çağatay Otrâr şehrini, Çuçi ise emrindeki kuvvetler ile birlikte Cend, Barcınlîğkend, Hocend ve Benâkent şehirlerini ele geçirecek, kendisi de küçük oğlu Tuli, Cebe ve Subutay Noyanlar ile birlikte Mâverâünnehir'e doğru hareket edeceklerdi.⁴ Hârezm kuvvetlerinin diğer şehirlere giden yolların önündeki engel olan Buhârâ şehri, Cengiz Hân'ın emrindeki orduların hedefiydi (Cüveynî, I., 2013: 130; Hândmîr 1362: 28; Khwandamir, I., 1994: 15; Vassâf

⁴ Subutay hakkında bilgi için bkz: (Gömeç 2007: 230-238)

1382: 296; Âştiyânî 1389: 39; Yuvalı 2016: 69; Yazıcı 2013: 366; D'Ohsson 2014: 100). Moğolların Gizli Tarihi ve Cûzcânî'de konuyu farklı şekilde ele almaktadırlar. Gizli Tarihe göre; Cengiz Hân, Otrâr şehrini ele geçirdikten sonra, Semerkand şehrine geldiğini belirtmektedir (Anonim 2016: 183). Cûzcânî ise; Cengiz Hân'ın Otrâr'ı alıp halkını öldürmesinin akabinde Buhârâ istikametine doğru hareket ettiğini yazmaktadır (Cûzcânî 2016: 56).

Otrâr kuşatması devam ederken Cengiz Hân, oğlu Tuli Han, komutanları Cebe⁵ ve Subutay Noyan ile beraber güneye doğru hareket ettiler ve Semerkand'a girmeyip batıya Buhârâ üzerine yöneldiler. Cengiz Hân, Seyhûn Zernûk (قونرز) kalesine ulaştı. (Âştiyânî 1389: 40) Cengiz Hân ve kuvvetlerini aniden karşısında gören Zernûk halkı, korkuya kapıldı. Telaşla kale içine girerek kapıları kapattılar. Şehir halkı, Moğolların gazabından korktu. Bu yüzden Moğol ordularını durdurmak için karşılık vermek gibi bir gaflette bulundular. Fakat daha sonra Moğollara karşılık vermekten vazgeçip sessizce beklemeye başladılar (Cüveynî, I., 2013: 131).

Müslüman olan Dânişmend Hâcib, (دانشمند حاجب) Zernûk halkına “*Ben filan kimseyim. Müslüman oğlu Müslümanım. Allah rızasını kazanmak için Cengiz Hân'ın yüce emriyle buraya elçi olarak geldim maksadım sizi suda boğulup yok olmaktan ve kan gölüne düşmekten kurtarmaktır. Cengiz Hân çok sayıda askerle dışarıda beklemektedir. Her ne şekilde olursa olsun, ona karşı geldiğinizi görürse, bir saat içinde kaleyi yerle bir edip, ovayı kandan Ceyhûn Nehri'ne çevirir. Eğer sözlerimi akıl kulağı ile dinler, onun emirlerine itaat ederseniz, canınız ve malınız emniyet ve selamet kalesinde kalır.*” diyerek halkı anlaşılmaya ikna etti. Zernûk halkının bu adamın söylediklerine inanmaktan başka çareleri yoktu. Ayrıca Dânişmend Hâcib, onlara teslim olduktan sonra da her türlü güvenliklerini sağlanacağına dair söz verdi. Cengiz Hân ile anlaşma yapmaları için Zernûk halkı arasından bilge olanlar seçildi. Gönderilen elçiler Cengiz Hân'ın yanına biraz geç ulaşınca Hân, bunun sebebini sordu. Elçiler korkudan ne yapacaklarını şaşırıldı. Bunu gören Cengiz Hân, onları sakinleştirerek canlarına dokunmayacağına dair söz verdi. Cengiz Hân'ın emriyle büyük, küçük, kadın, erkek, çoluk çocuk herkes şehrin dışına çıktı. Daha sonra Moğollar, Şehre girerek kaleyi yerle bir ettiler. Savaşta cesaret gösterebilecek gençleri Buhârâ'ya giden Moğol kuvvetlerine kattılar. Geri kalan Zernûk halkının da

⁵ Cebe “Savaşta giyilen zırh”; Cibe; Cibeci: “Zırhçı, zırh giyen asker” anlamına gelmektedir (Gülensoy-Küçük 2015: 101).

şehre tekrar geri dönmelerine izin verildi. Herhangi bir zorlukla karşılaşmadan alınan bu şehre, Mesut şehir anlamına gelen “Kutluğ Bâlîg/Kutluğ Mâlîg” (قتلغ / باليغ / قتلغ مالىق) ismi verildi (Reşîdüddin Fazlullâh, I., 1374: 310-311; Cüveynî, I., 2013: 131-132; Âştîyânî 1389: 60; Vassâf 1382: 298; Boyle 1997: 100; Kafesoğlu 2000: 260).

Cengiz Hân, Zernûk ordularıyla beraber yoluna devam etti. Orduya, şehrin yollarını iyi bilen bir Türkmen rehberlik ediyordu. Rehber, Cengiz Hân'ı geçit vermeyen dağlardan geçirdi. Cüveynî, o yola “Han yolu” denildiğini belirtmektedir (Cüveynî, I., 2013: 132; Âştîyânî 1389: 40). Öncü birliğin başında Tâyr Bahâdır (طائر بهادر) bulunmaktaydı (Reşîdüddin Fazlullâh, I., 1374: 320; Vassâf 1382: 298). Moğol kuvvetleri, Nûr Şehri'ne yakın bir mevkide, karanlıkta surları aşmak maksadıyla ağaçları keserek yüksek merdivenler yaptılar. Moğollar, oradan geçmekte olan Nûr halkına karşı kervancı rolü yaparak yakalanmaktan kurtuldular. Şehre girip asıl kimlikleri ortaya çıkınca halk şaşkınlıktan ne yapacağını şaşırıldı. Nûr halkı da Zernûk halkı gibi kaleleri kapatarak savunmaya geçtiler. Cengiz Hân, Tâyr Bahâdır'ı Nûr şehrinin teslim edilmesi için elçi olarak gönderdi. Elçi, şehir halkına, Hân'ın yolda olduğunu o gelmeden kendi rızalarıyla şehri teslim etmeleri gerektiğini söyledi. İlk önce Nûr halkı arasında şehri teslim edip etmeme konusunda kararsızlık meydana geldiyse de şehri teslim etmekten başka çareleri yoktu. Halk, Cengiz Hân'a âlimlerinden bir grup göndermeye karar verdi. Ayrıca Tâyr Bahâdır'a Cengiz Hân ile görüşüp şehri Moğollara teslim edeceklerini iletiler. Bunu memnuniyetle karşıladı ve Hân'a iletti. Daha sonra Tâyr Bahâdır, şehir halkından kendine yetecek kadar erzak tedarik ettikten sonra Buhârâ'ya doğru yoluna devam etti (Âştîyânî 1389: 41; Kafesoğlu 2000: 260).

Cengiz Hân, gelen elçilerle görüşüp hediyeleri aldıktan sonra şehrin Subutay'a teslim edilmesini emretti. Bu emir üzerine şehrin kapıları Moğollara açıldı. Subutay da herkesin kendine yetecek kadar eşyalarını alıp şehri terk etmelerini söyledi. Şehir halkı, eşyalarını alarak süratle şehri terk ettiler. Bunun üzerine Moğollar şehri talan edip ellerine ne geçtiyse aldılar. Sözlerine sadık kalarak da hiç bir şekilde halka zarar vermediler. Moğollar, Nûr şehrinin halkından 60 tane cevval genci seçip onları Nûr emirinin oğlu olan İl Hoca'nın idaresinde Buhârâ ve Semerkand yolu üzerinde Debûsiye tarafında bulunan Moğol ordularına yardım için gönderdi. Hân, Nûr Şehri'ne gelince halk sokağa dökülerek ona değerli hediyeler taktim ettiler. Moğollar, Şehir halkından saldırılardan kur-

tulmaları karşılığında Sultan Alâeddin Muhammed'in vergisine tekabül eden miktarda vergi aldılar. Cüveynî, bu paranın miktarını 1500 dinar olarak kaydetmiştir (Cüveynî, I., 2013: 133; Âştîyânî 1389: 41). Bu şekilde Nûr halkı büyük bir sıkıntıdan kurtuldu. Ancak vergi verme konusunda şöyle bir sıkıntı vardı; şehir talan edildiği için o kadar parayı bir anda vermeleri pek mümkün değildi. Bu yüzden yarısını kadınların altınlarından sağladılar. Diğer yarısı ise belli bir süre sonra verecekleri konusunda anlaşmaya vardılar. Buradaki işini halleden Cengiz Hân, Buhârâ yoluna devam etti (Cüveynî, I., 2013: 133-134; Barthold 1990: 433).

Buhârâ şehri'nde 20.000 kişi yaşamaktaydı. Bunların içinde Cengiz Hân'ın elinden kurtulup Sultan'a katılan ve bu sebepten dolayı "Hân" unvanı alan Moğol ırkıdan Gök Hân, İhtiyârüddîn Güçlü, Sevinç Hân ve Hamîd Bûr adlı kişilerde bulunmaktaydı (Hândmîr 1362: 28; Reşîdüddin Fazlullâh, I., 1374: 310; Cüveynî, I., 2013: 134). Bu kişiler, karanlık çökünce halktan kimseler ile Moğol tehlikesinden kurtulmak için kaleden kaçmaya çalıştılar. Ancak Ceyhûn sınırlarına varmadan Tâyr Bahadır'ın öncü birlikleri, bunların peşlerinden süratle giderek İnanç Hân hariç diğerlerini öldürdüler (Cüveynî, I., 2013: 134; İbnü'l-İbrî 2011: 10; Kafesoğlu 2000: 261;). Vassâf, olayı şöyle anlatmaktadır; Buhârâ orduları sabahleyin şehirden dışarı çıktılar, Moğol ordularının öncüleri ise savaş yerlerini alıp hepsini öldürdüler (Vassâf 1382: 298).

Halk, sabahın erken saatlerinde askerlerin tamamının kaçtığını görünce çok üzüldü. Artık onları koruyacak kimsenin kalmadığını düşünerek korkuya kapıldılar. Buhârâ halkının teslim olmaktan başka çaresi kalmadı. Bunun üzerine şehrin kadısı Bedreddîn Kadı Hân'ı Cengiz Hân'ın huzuruna gönderdiler. Kadı, Hân'a şehir halkının teslim olacağını haber verdi. Hân, bu duruma sevindi ve şehir halkına da hiç bir şekilde zarar verilmeyeceğine dair söz verdi (İbnü'l Esîr, X., 2016: 216-217; Barthold 1990: 435; Kafesoğlu 2000: 261). Daha sonra Moğol ordusu Buhârâ'ya girdi. Moğolların şehre giriş tarihi konusunda kaynaklarda farklı görüşler vardı. Şöyle ki; Vassâf 619/1222 muharrem ayının başlarında (Vassâf 1382: 298), İbnül Esir 10 Şubat 616/1220 (İbnü'l Esîr, X., 2016: 217), Cüveynî Mart 616/1220 (Cüveynî, I., 2013: 134; Hândmîr 1362: 28).

Buhârâlîler kale kapılarını açarak savaş kapılarını kapattılar. Cengiz Hân'ı şehrin girişinde âlimler karşıladı. Cengiz Hân, söz verdiği gibi halka dokunmadı ve şöyle dedi: "Sultana ait olup da yanınızda bulunan her türlü yiyecek maddesini ve diğer şeylerini bana çıkarıp bize teslim edin. Ayrıca bu iç kaleye kapan-

miş bulunan askerler ile savaşmamız hususunda da bize yardım edin.” (İbnü’l Esîr, X., 2016: 217).

Cengiz Hân, şehri görmek maksadıyla kaleden içeri girip oğlu Tuli ile birlikte Ulu Cami’nin önünde durdu. Onlar caminin güzelliği karşısında hayran kaldı. Hatta Hân, “Bu saray Sultanın mı?” diye sordu. Cevap olarak “Hayır burası saray değil Allah’ın evidir.” dediler (Banâkatî 1969: 366; Vassâf 1382: 299; İbnü’l-İbrî 2011: 10; Âştiyânî 1389: 62; Alican 2016: 67; Güler 2016: 74). Cüveynî, caminin içinde Moğol alışkanlıkları icabı şarkılar eşliğinde çığlık atıp bardaklarının şaraplarla doldurarak içtiklerini ve hatta camiye talan ettiklerini belirtmektedir. Aynı müellif, Moğolların daha ileri giderek Kur’ân-ı Kerim’in bulunduğu kutular açılıp sayfalarını yırttıklarını ve Kur’ân sayfalarının yerlerde atların ayakları altında ezildiğini belirtmektedir (Cüveynî, I., 2013: 134-135; Şebânkârî 1363: 236; Banâkatî 1969: 366; Hândmîr 1362: 28; Tahir’ül-Mevlevî 2011: 90; İbnü’l-İbrî 2011: 11; Âştiyânî 1389: 62; Lamb 1931: 140; Lamb 1956: 136; Boyle 1997: 104; Alican: 66-67).

Bu üzücü olaya tanıklık olan Mâverâünnehir’in en kıymetli ilim adamı Emir İmâm Celâleddin Ali b. El-Hasan er Rindî, Fakih Rükneddîn Mesûd İmâm Zâde’ye bakarak şöyle demiştir: “Karşılaştığımız, tanık olduğumuz bu durum nedir? Gerçek mi bu yaşadıklarımız yoksa rüya mı? Bu sözlerin üzerine Rükneddîn şöyle karşılık vermiştir: “Sus, Allaha minnetsizlik rüzgârı esiyor, artık konuşmakta fayda etmez.” (Cüveynî, I., 2013: 135; Âştiyânî 1389: 62).

Öncelikle Cengiz Hân, Otrâr’da Moğol kervanlarından alınan Hârezmşâh tarafından Buhârâ’nın zenginlerine satılan malları geri almayı başardı. Ayrıca saklanan malların hepsine ele geçirildi. Cengiz Hân, şehri yağmaladıktan sonra da zenginlerin isim listesini istedi. Bunların arasında 190’ı yerli 90’ı yabancı toplam 280 tüccar isim listesi çıkartıldı. Bu isim listesindeki kişiler, Cengiz Hân’ın huzuruna çağrıldı. Hân, bu olaydan Sultan Alâeddin Muhammed’i mesul tuttu; “*Ey halk! Sizin günahınızı büyüklerinizin yapmış olduğunu biliniz, büyüklerinizin yapmış olduğu bu günah size sirayet etmiş olması onun sözünün başlangıcıydı. Büyük olan Allah beni sizin başınıza yolladı ve ben Allahım’ın gazabı ile sizi perişan ettim. Şimdi siz yerin üstünde olan her şey yerin altına gizlemiş olduğunuz mallarınızla kendinizi yok ettiniz. Açıklamaya gerek yoktur.*” dedi (Şebânkârî 1363: 236; Cüveynî, I., 2013: 135-136; Reşîdüddin Fazlullâh, I., 1374: 311; Vassâf 1382: 299; D’Ohsson 2014: 104).

Moğol kuvvetleri Buhârâ halkına karşı adilce muamele ettiler. Şehre girip iç kaleyi kuşatan Cengiz Hân, şehir halkından kimsenin kendine karşı gelmesini ve aksi şekilde davrananların öldürüleceğini söyledi. Hân, halkı dışarı çıkartarak şehri ateşe verip yaktı (İbnü'l Esîr, X., 2016: 217; Cüveynî, I., 2013: 136). Cengiz Hân, Sultan Alâeddin'in askerlerinden bir kısmının şehirde gizlenmiş olmalarından dolayı çeşitli yerlere ateş verilmesini emretti. Şehirdeki binaların çoğu tahtadan olduğu için ateş her tarafı sardı ve şehir tamamıyla yanarak dümdüz bir arsa haline dönüştü (İbnü'l-İbrî 2011: 11). Sadece pişmiş kerpiçten yapılan Cuma Cami ile sarayların bölümü yanmaktan kurtulabildi (Cüveynî, I., 2013: 136).

Daha sonra şehir halkını savaşmak maksadıyla kalenin içine doğru kovaladılar. Kale içinde bulunan yaklaşık 400 askerin üzerine saldırarak kaleyi kuşatma altına alıp 12 gün süreyle kuşattılar. Kalede bulunan askerler kaleyi kahramanca savunmuş ve onlardan bir kısmı vefat etmişti. Savaşın şiddeti git-tikçe artmıştı. Kalede bulunan Hârezmşâh askerleri ellerine geçirdikleri her türlü taş, yaktıkları ateş ve ellerindeki oklarla Moğollara karşı direndiler. Cengiz Hân, yerli halkı böyle görünce öfkeye kapıldı ve ordularını çekerek ertesi sabah tekrar kaleye hücum etti. Yerliler kaleyi teslim etmemek için var güçleriyle mücadele etmekteydiler. Ancak artık direnecek güçleri kalmamıştı. Moğollar, kaleye girerek burayı ele geçirdiler (İbnü'l Esîr, X., 2016: 218). Şubat 1220 yılında Buhârâ Moğollara teslim edildi (Cûzcânî 2016: 57). Coğrafi şartlar dolayısıyla Moğol atları ot bulamıyordu. Bu yüzden aç kalan atların doyurup bakmaları için şehrin imamları, şeyhleri, âlimleri ve din büyükleri görevlendirildi (Cüveynî, I., 2013: 134).

İbnü'l Esir, Cengiz Hân'ın şehri işgali hakkında “*O gün dehşet verici bir gündü. Erkekler, kadınlar, çoluk çocuk herkes sürekli olarak ağlayıp duruyor ve düşman elinde esir olarak elden ele dolaşıyorlardı. Perişan olan Buhârâ halkının kadınları düşman arasında paylaştırılıyordu. Nihayet Buhârâ şehri sanki dün ortada yokmuşçasına evlerinin çatıları çökmüş, şehir tamamen harabeye dönüşmüş, ıssız bir kent haline gelmişti. Moğollar kadınlara karşı zalimce davranarak hiç bir insanın yapamayacağı şekilde namuslarına musallat oldular. Halk ise eli kolu bağlı olarak hiç bir şey yapmıyor, bu reva görülen zulme bakıp sürekli ağlayıp duruyordu. Başlarına gelen bu felaketi defetmeye gücü yetemeyenler, bu yapılanlara karşı ölümü tercih ederek ölünceye kadar çarpışmak üzere Moğol askerlerine saldırıyorlardı. Bu yapılan zulümleri engellemek veya bu uğurda ölmek üzere harekete geçip Moğollara karşı koyanlardan birisi de*

Buhârâ'nın ileri gelen fakihlerinden İmam Rükneddîn İmamzâde ve oğluydu. İmam Rükneddîn İmamzâde ile oğlu Moğol askerlerinin Müslümanlara karşı girdiği bu zalimce davranışı ve kadınların ırz ve namuslarına el uzattıklarından dolayı harekete geçerek ikisi de öldürülene dek çarpışmışlardı. Aynı şekilde şehrin kadısı Sadreddîn Hân da bu şekilde davranmış ve o da şehit edilmişti” demıştır (İbnü'l Esîr, X., 2016: 219).

Altın ve mallar karşılığında şehir yerlileri ellerindeki her şeyi getirerek Cengiz Hân'a verdiler öyle ki üstlerindeki giyecekten başka bir şey kalmamıştı. Moğollar, Buhârâ halkından birçoğunu öldürdü. Sağ kalanlar ise Namazgâh'a götürülerek bağışlandılar. Savaş kabiliyeti olan genç ve cesur erkekler Semerkand ve Debûsiye'yi ele geçirmede kullanılmak maksadıyla Moğol kuvvetlerine alındı. Kadınlar ise Moğollar arasında paylaşıldı. Buhârâlı halk, ellerini havaya kaldırarak Allah'a yalvardılar. Bir zamanların zengin, söz sahibi olanlar bu olaydan sonra açlık ve sefaletle sürüklendiler. Bir zamanların muazzam, gösterişli şehri artık tamamen bir viraneye dönmüştü. Horâsân'a (خراسان) kaçan bir Buhârâ'lı olayı şu şekilde özetlemiştir: “Moğollar yıktılar, yaktılar, öldürdüler ve gittiler.” (Cüveynî, I., 2013: 137; Kafesoğlu 2000: 263-264).

Cengiz Hân, Tuşa Baskak'ı emir ve şahne⁶ olarak Buhârâ'ya atadı. Tuşa, buraya geldiği zaman hey yer perişan bir durumdaydı. Şehirde birtakım bayındırlık faaliyetlerinde bulundu. Ancak daha sonraları Ögeday Kaan, bölgenin idaresini Mahmûd Yalavâc'a (محمود يلواج) verdi. Yalavâc'ın idareyi ele almasından sonra şehri mecburi olarak terk eden yerli halk memleketlerine geri döndü. Yalavâc, burada büyük bir bayındırlık faaliyeti başlattı. Kısa sürede muazzam bir şehir meydana getirdi. Yerle bir edilip yakılan binalar yeniden inşa edildi. 635/1238 yılında bir ara Peygamberlik iddiası ile ortaya çıkan biri düzeni bozma teşebbüsünde bulunduyorsa da Yalavâc, hemen bu kişiyi ortadan kaldırarak şehirde tekrar sükûneti sağlamayı başardı. Böylece halk bölgede huzur içinde yaşadı (Cüveynî, I., 2013: 137).

4. Semerkand'ın Ele Geçirilmesi

Cengiz Hân ve kuvvetleri Buhârâ'yı teslim aldıktan sonra Mâverâünnehir'in en güçlü savunma merkezi olan Semerkand'a doğru hareket edip Tîrmîz ve Belh'e kadar gittiler. Buhârâ'dan aldıkları esirleri beraberlerinde götürdüler.

⁶ Sözlükte yük, azık, düşmanlık, at sürüsü anlamlarına gelen şahne (şihne) kelimesi, IX. yüzyılın sonlarından itibaren bir şehrin veya bölgenin muhafaza ve kontrolünden sorumlu kişiyi ifade eden terim olarak kullanılmıştır (Merçil 2010: 292).

Bu esirlerin bir kısmı yolda işkenceye maruz kaldı bir kısmı da Moğollar tarafından öldürüldü, kalanlar ise Moğollar ile birlikte Semerkand'a gittiler (İbnü'l Esîr, X., 2016: 326). Bu sırada Şebânkâreî'nin belirttiğine göre; Sultan Alâeddin Muhammed, Semerkand'da idi (Şebânkâreî 1363: 237). Reşîdüddin'e göre ise Sultan, Tabistân dağındaydı (Reşîdüddin Fazlullâh, I., 1374: 312). Orduları hazırlayıp komutanlarına ve yardımcılara göndermekle meşgul olan Sultan, Semerkand'a 110 bin kişilik bir kuvvet tahsis etti (Hândmîr 1362: 31; İbnü'l-İbrî 2011: 11). Bunlar arasında İsfendiyâr-ı Ruyinten'in⁷ gücü karşısında korkup teslim olan ve Sultan'a yakınlaşmaya başlayan Hânlar, 60 bin Türk ve 50 bin Taciklerden oluşuyordu. Bu askerler, savaş için yetiştirilmiş yetenekli kişilerdi. Semerkand, mücadelesi için bunlardan başka takriben 20 tane de fil mevcuttu. Şehirde 100.000 aile, yani 700.000 ile 800.000 arası kişi mevcuttu (Roux 2001: 185). Semerkand halkı, kaleyi iyi korumak için kalenin etrafına setler kurup kalenin içine derin çukurlar açarak içlerini sularla doldurdular (Cüveynî I., 2013: 144). Cûzcânî'ye göre; Semerkand kuvvetleri 60 binlik atlıdan müteşekkildi. Bu kuvvetler içinde Türkler, Gûrlular, Horâsânlılar ve Tacikler vardı (Cüzcânî 2015: 137). Cengiz Hân, Otrâr'da iken Semerkand halkının bu şekilde hazırlıklar yaptıklarını öğrenince şehrin alınmasının bir hayli zor olacağını anlamıştı. İşini kolaylaştırmak maksadıyla ilk önce Semerkand'ın etrafındaki şehirleri alıp daha sonra Semerkand'ı ele geçirmeyi planladı (Cüveynî, I., 2013: 144-145; Reşîdüddin Fazlullâh, I., 1374: 362).

Otrâr'ı ele geçiren Çağatay ve Ögeday da Otrâr şehrinden babalarının yanına ulaştılar. Cengiz Hân, çadır kurmak için en uygun yer olarak Kök Saray (Göksaray)'ı seçti (Vassâf 1382: 299). Buraya çadırını kurduktan sonra saldırıya geçti. İki gün şehrin etrafındaki burçları, siperleri ve kaleleri iyi bir şekilde gözetledi (Cüveynî, I., 2013: 144). Hân, bu sırada Sultan Alâeddin Muhammed'in kaçtığını öğrenince onu takip edip yakalamaları için Cebe ve Subutay'ı görevlendirdi (Subaşı 2015: 33).

Şebânkâreî ilk iki günü şöyle kaydetmektedir; *“Semerkandlıların ilk günü uğurlu idi. Yaklaşık 100 kişi Moğollardan öldürmeye geldiler. Diğer gün Cengiz Hân'ın kendi hareket etti ve şehrin önüne geldi. Moğol ordusunu savaşa teşvik*

⁷ Lohrâsp'in torunu ve Goştâsp'in oğlu olarak tanınır. İrân'ın ünlü yiğitlerindedir. Şahnâme'de kendinden bahsedilmektedir. Zerdüşt İsfendiyâr'ın savaştaki başarısından ve Zerdüşt inancını yaymasından dolayı onu Rüyinten yapmıştır. Verilen bu lakap sayesinde gözleri hariç vücudunun hiç bir yeri zarar görmeme özelliği kazanır. Babası oğlunun bu başarısını kiskanır ve tahta onu geçirmemek için Rüstem ile savaşmasını ister. Ve yapılan savaşta Rüstem İsfendiyâr-ı Rüyinten'i öldürür (Yıldırım 2006: 425-427).

etti. Bu sırada şehir halkı filleri öne getirdiler. Cengiz Hân, onları ok yağmuru-na tutmalarını emretti. Savaş bir hafta sürdü.” (Şebânkâreî 1363: 237).

Üçüncü gün Semerkand önlerinde Moğollar ve onlara bağlı kuvvetlerden oluşan bir ordu meydana getirildi. Cengiz Hân, Moğol ordularını gerekli yerlere belli bir plan dâhilinde yerleştirdi. Semerkand halkı, karşısında bu kadar çok Moğol askerleriyle karşılaşınca korkudan telaşa kapıldı. Bu arada Moğol ordusuna takviye kuvvet gelmeye devam ediyordu (İbnü’l Esîr, X., 2016: 219-220; Cüveynî 2013: 144).

Moğollar, Semerkand’a geldiği zaman Alper Hân, Şeyh Hân, Arslan Hân gibi önemli kişiler şehrin savunmasından sorumluydular. Bunlar Moğollardan korkmadı ve onlarla mücadele ettiler. Yapılan savaşlarda iki tarafta kayıp verdi ve bu mücadelelerde Sultan Alâeddin Muhammed’in görevlendirdiği Türkler büyük başarı gösterdiler. İbnü’l Esire göre; Sultan’ın 50 bin kişilik kuvvetlerinden bir tek kişi dahi Moğol askerlerinden korkup geri çekilmedi (İbnü’l Esîr, X., 2016: 220). Moğolların bazıları öldürüldü bazıları tutsak alındı. Semerkand halkından da takriben 100 kişi öldürüldü (Cüveynî, I., 2013: 145). Barthold’un belirttiğine göre; Semerkandlıların kaybı 1000 kişi idi (Barthold 1990: 438).

Dördüncü günün sabahı Cengiz Hân, askerlerini şehrin etrafına yerleştirdi. Kale içindekiler de hazırlıklarını tamamlayarak savaşa başladılar. İki taraf arasında kanlı mücadele yaşandı. Kalelerden taşlar ve yayların arasından sayısız oklar fırlatıldı. Moğollar kale kapılarını kilitleyerek yerli halkı kıstırdıkları için Hârezmşâhların filleri Moğol askerlerinin üzerlerine saldı. Bu yüzden birçok Moğol askeri bunların altında ezilerek öldü. Karanlık çökünce iki taraf da geri çekildi. Semerkand halkı, gece kendi aralarında savaş hakkında konuşmaya başladılar. Birçoğu yapılan savaştan korktukları için Moğollara teslim olmak istedi. Buna karşılık birçoğu da bu uğurda ölümü göze alıp savaşa konusunda kararlıydı. Bir grup da vardı ki Cengiz Hân’a teslim olmaktan başka çareleri olmadığı konusunda ısrar ediyordu. Bu konuşmalar sürüp giderken sabah oldu ve Moğol askerleri şehrin kapısına tekrar geldi (Cüveynî, I., 2013: 145).

Savaşın beşinci günüydü. Semerkand halkı kendi aralarında konuşup bitkin düşerken Moğollar tam tersi geceyi dinlenerek geçirip güç kazandı. Nitekim üçüncü grubun dediği oldu. Artık teslim olmaktan başka çare yoktu. Şehrin kadılarından, âlimlerinden ve Şeyhü’lislâmlarından oluşan bir grup Cengiz Hân’a gönderildi (Reşîdüddin Fazlullâh, I., 1374: 313-314; Kafesoğlu 2000:

266). Hân, gelen bu elçileri sevinçle karşıladı. Onlara iyi davrandı. Semerkand kapıları açıldı ve Moğollar şehre hücum ederek orayı talan etmeye başladılar (Abû'l-Farac, II., 1950: 512-513).

Moğollar, halka dokunmadan iki gün süreyle surları, hisarları yok etti. Şehir halkı bu olaylar karşısında seslerini çıkaramadı. Kadı, Şeyhü'lislâm ve âlimler bu gruptan ayrı tutularak bunlara dokunulmadı. Moğollar, saklanan halka savaş meydanına çıkmaları için emir verdi. Aksi takdirde çıkmayanların öldürüleceğini söyledi. Moğollar ve Semerkandlılar arasında şiddetli mücadeleler devam etti. Bu sırada yaşanan kuraklıktan dolayı filler ot bulamayıp aç kaldılar. Fil bakıcılarından bir görevli, Cengiz Hân'ın yanına giderek file için yiyecek talebinde bulundu. Ancak Hân, bu yardıma karşılık insan eline düşmeden önce fillerin ne yediklerini sordu. Fil bakıcılarından "ot" yerlerdi yanıtını verince "Onları serbest bırakın, yiyeceklerini kendileri bulsunlar." dedi. Bunun üzerine filler serbest bırakıldı. Fakat ot bulamayan filler, açlıktan öldüler (Cüveynî, I., 2013:146; D'Ohsson 2014: 107).

Moğol askerleri, şehirdeki Kanıklı erkekleri öldürdüler. Barışmaz Hân, Togay Hân, Sarsıg Hân, Ulug Hân ve yaklaşık 20 bin emir sokak çatışmalarında ölenler arasındaydılar. Öldürülen Kanıklı ve diğer Türklerin sayısı 30 bine ulaşmıştı. Moğollar, kadınları yanlarına aldılar. Yalnız Moğollara karşı kendini koruyup savaşanlar değil aynı zamanda mücadeleden vazgeçip teslim olanlar dahi Moğollar tarafından öldürüldü. Moğollar, iki namaz vakti kapıları kırarak içeri girdiler. Camide 1000 kişilik bir grup kendilerini savunmaya çalıştıysalar da Cengiz Hân'ın askerleri camiye yaktılar. Türkler Taciklilerden ayrı tutulmuştur. Hepsini onar ve yüzer kişilik gruplara ayırıp sağ kalanları saydılar. Cengiz Hân bunların arasından yaklaşık 30 bin sanat erbabını evlatlarının ve akrabalarının hizmetine verdi. Ayrıca Cengiz Hân kendi hizmetinde kullanmak için şehrin cesur ve yetenekli gençlerini de ayırmıştı. Bu askerlerin bir kısmı Horâsân'a bir kısmı da Hârezm bölgesine gönderildi. Şehre Moğollardan yöneticiler bırakıldı. Halktan bazı kimseler vatanlarına dönmek için 200 bin akçe Cengiz Hân'a ödemek zorunda kaldılar (Cüveynî, I., 2013: 147; Kafesoğlu 2000: 266-267). Cengiz Hân, yaz ve sonbaharı Semerkand'ın yakınında geçirdi (Reşîdüddin Fazlullâh, I., 1374: 314).

Bu olayların tarihi konusunda da çeşitli görüşler mevcuttur. İbnü'l Esir, Mart/Nisan 617/1220 yılında (İbnü'l Esir 2016: 220), Cüzcânî, 17 Mart 1220

(Cüzcânî 2016: 58), Cüveynî ise Nisan 618/1221 yılında (Cüveynî, I., 2013: 147; Grousset 2011: 249) meydana geldiğini kaydetmişlerdir.

Böylelikle Cengiz Hân ve kuvvetleri Mâverâünnehir'in en önemli şehirlerini birkaç ay içerisinde işgal ettiler. Bir dönemin en ihtişamlı devleti olan Hârezmşâhları büyük bir yenilgiye uğratıldı. Mâverâünnehir tamamen Moğolların eline geçtikten sonra Cengiz Hân, Horâsân'a doğru hareket etti. (İlyas 2016: 35) İbn Batuta, Mâverâünnehir'in vaktiyle âlimlerin yatağı olduğunu ve bu şehirde şimdi tek bir âlime rastlamanın mümkün olmadığını dile getirmektedir (İbn Batuta 2015: 277).

SONUÇ

Cengiz Hân'ın İslam topraklarına yönelişi Sultan Alâeddin Muhammed döneminin en önemli ve en vahim olayıdır. Zira bu dönemde Moğolların başında Cengiz Hân gibi bir liderin bulunmasını Hârezmşâhların talihsizliği olarak nitelendirmek yerinde olacaktır. Siyasi bir yapı ve güçlü bir millet olarak tarih sahnesine çıkan Moğollar, önce kendi tarihlerini, daha sonrada dünya tarihini değiştirmiş, büyük tarihi akıma kendileri yön vermişlerdir.

Aslında Cengiz Hân'ın Hârezmşâh bölgesine ticari maksatla gönderdiği 450 tacirin Otrâr bölgesinde Hârezmşâh Valisi İnalçık tarafından öldürülmesi ve bu olayı öne sürerek Cengiz Hân'ın batıya yönelmesi sadece bir bahanedir. Çünkü kendi kabilelerini dize getirip akabinde Çin'i ele geçirip yönünü zengin topraklara sahip olan batıya çevirmesi bizce tesadüf arz etmeyen bir hadisedir. Zira kurulduğu coğrafi konum itibariyle Hârezm bölgesi önemli bir mevkie sahiptir. Kendine doğan bu fırsatı değerlendirmesi bilen Hân, İmparatorluğunu zirvede tutacak akınlar yapmış ve sınırlarını genişletmiştir.

Cengiz Hân'ın, Otrâr Kalesi önünde payına ayırdığı Mâverâünnehir'i Tuli, Cebe ve Subutay Noyanlar ile birlikte zapt etmesi Hârezmşâhların yıkılma sürecindeki önemli bir merhaledir. Moğol istilasını karşısında Mâverâünnehir halkı Moğollara karşı direnmeye çalıştıysalar da başarılı olamadılar ve sonuç itibariyle seslerini çıkartamayarak çareyi teslim olmakta buldular. Moğollar sadece Semerkand ve Buhârâ'yı ele geçirip halkını öldürmekle kalmamış aynı zamanda ilim ve kültüre de büyük bir darbe vurmuşlardı. Cengiz Hân ve orduları, Hârezmşâh topraklarını korkunç bir yıkım manzarası haline getirip tahribatı zor bir enkaz bırakmışlardır. Bu konuda makalemizde değindiğimiz en üzücü olay; Buhârâ'da iken Hân ve Tuli'nin Ulu camiye girip şarap şişelerini doldurup ca-

midde yüksek seslerle raks etmeleri. Bunlar yetmemiş gibi Cengiz Hân, Kur'an-ı Kerim sayfalarını yırtarak atların ayakları altın ezdirmiş. Nitekim İbnü'l Esîr Moğolların lideri Cengiz Hân'ın batıya yönelip yaptıkları karşısında şu sözleri dile getirmiştir; “*Olanlara şahit olmaktansa doğmamış olmayı dilerdim.*” Moğol tahribatı Mâverâünnehir'den sonra da devam etti ve Hârezmşâhların sonunu getirdi (1231). Moğollar ise sınırlarını genişletmeye devam ettiler.

KAYNAKÇA

ALİCAN, Mustafa (2016), *Tarihin Kara Yazısı Moğollar*, Timaş Yay., İstanbul.

ÂŞTİYÂNÎ, Abbâs İkbâl (1390 hş.), *Târîh-i Moğûl, İntişârât-ı Sâhil*, Tah-rân.

AYDINLI, Osman (2009), “Semerkant”, *DİA*, C. XXXVI, İstanbul, ss. 481-484.

BALA, Mirza (1979), “Buhârâ”, *DİA*, C. II, İstanbul, ss: 761-771.

BANÂKATÎ, Fakhr al-dîn Dâvûd (1969), *Târîkh e Banâkatî*, (Ed: Ja’far Shear), Tehran.

BARTHOLD, Vasilij Viladimiroviç (Wilhelm) (1990), *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz: Hakkı Dursun Yıldız), TTK, Ankara.

BARTHOLD, Viladimiroviç (Wilhelm) (1980), “Mâverâünnehr”, *İA*, C. VII, İstanbul, ss. 408-409.

BOYLE, John Andrew (1997), *Genghis Khan The History Of The World Conqueror*, Unesco Publishing, Great Britain.

CÛZCÂNÎ, Minhâc-ı Sirâc (2016), *Tabakât-ı Nâsirî -Moğol İstilasına Dair Kayıtlar-*, (Çev. ve Notlar: Mustafa Uyar), Ötüken, İstanbul.

CÛVEYNÎ, Alaaddin Ata Melik (2013), *Tarih-i Cihan Güşa*, C. I-II., (Çev: Mürsel Öztürk), TTK, Ankara.

CÛZCÂNÎ, Minhâc-i Sirâc (2015), *Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler, Selçuklu-lar, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*, (Trc ve Notlar: Erkan Göksu), TTK, Ankara.

D’OHSSON, Abraham Constantin Mouradgea (2014), *Moğol Tarihi*, (Çev: Ekrem Kalan), IQ, İstanbul.

EN-NARŞAHÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Ca’fer, *Târîh-i Buhârâ* (2013), (Trc. ve Notlar: Erkan Göksu), TTK, Ankara.

ERDOĞAN, Coşkun (2015), *Hârezmşâh Alâeddin Muhammed Dönemi Siyasî Tarihi (1200-1220)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum.

GÖMEÇ, Saadettin (2007), “Çingizli Devletinin Büyümesinde Rol Oynayan Türklerden Çelme ve Subutay”, *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları*, Vol. 2/2, ss. 230-238.

GREGORY, Abû'l-Fara (1950), *Abû'l-Farac Tarihi*, C.II, (Çev: Ömer Rıza Doğrul), TTK, Ankara.

GROUSSET, Rene (2011), *Steplerin İmparatorluğu Atillâ-Cengiz Han-Timur*, (Trc: Halil İnalçık), TTK, Ankara.

GÜLENSOY, Tuncer-KÜÇÜKER Paki (2015), *Eski Türk-Moğol Kişi Adları Sözlüğü*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.

GÜLER, Nagehan (2016), *Hârezmşâhların Moğollar ile Münasebetleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum.

HÂNDMÎR, Gıyas'el-din Hemâm'el-din (1362), *Tarihî Habîb'el-Siyer Fi Ehbarı Efradı Beşer*, (Nşr. Muhammed Debir Siyaki), Hayyam, C. II, Tahran.

HAYKIRAN, Kemal Ramazan (2016), *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, Ötüken, İstanbul.

İBN BATÛTA, Ebû Abdullah Muhammed Tancî (2015), *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, (Çev: A. Sait Aykut), Bilge Kültür Sanat, İstanbul.

İBN HAVKAL (2014), *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, (Trc: Ramazan Şeşen), Yeditepe Yay., İstanbul.

İBNÜ'L ESÎR, İzzeddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî, (2016), *El-Kâmil Fi't Târîh Tercümesi*, (Çev Ahme Ağırakça - Beşir Eryarsoy - Zülfikar Tüccar - Abdülkerim Özaydın - Yunus Apaydın - Abdullah Köşe), Ocak Yay., C. X, İstanbul.

İBNÜ'L-İBRÎ, Ebû'l-Ferec (2011), *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, (Çev: Şerafeddin Yaltkaya), TTK, Ankara.

İZGİ, Özkan (2014), *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, (Haz. Erkin Ekrem-Serhat Küçük), TTK, Ankara.

KAFESOĞLU, İbrahim (2000), *Harezmsahlara Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, TTK, Ankara.

KAZVÎNÎ, Hamdullah Mustevfi b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nâsr (1387), *Târîh-i Güzide*, (Nşr. Abdülhüseyin Nevaî), Müessesesi-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân.

KEMALOĞLU, İlyas (2016), *Avrasya'nın Sekiz Asrı Cengizogulları*, (Haz: ALAN, Hayrunnisa-KEMALOĞLU, İlyas), Ötüken, İstanbul.

KHWANDAMİR (1994), *Habıbu's Sıyar*, (Tome Three Part one, Genghis Khan-Amir Temür), (Edited: Şinasi Tekin and Gönül Alpay Tekin), Harvard University.

KÖYMEN, Mehmet Altay (2011), *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi -Alp Arslan ve zamanı-*, TTK, Ankara.

LAMB, Harold (1931), *Cengiz Han*, (Çev. Ali Naci), Devlet Matbaası, İstanbul.

LAMB, Harold (1956), *Genghis Khan*, New York.

MERÇİL, Erdoğan (2010), "Şahne", *İA*, XXXVIII, İstanbul, ss. 292-293

MÎRHÂND, Mîr Seyyîd Hamîdeddîn Muhammed b. Seyyid Burhâneddîn Hâvendşâh b. Kemâleddîn Mahmûd el-Belhî (903-1498) / (1339), *Târîh-i Ravzatü's-Safâ fî Sîret-i el-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, C. IV-V., Müessesesi-Hayyam ve İntişarat-Piruz, Tehrân.

Moğolların Gizli Tarihi (2016), (Çev: Ahmet Temir), TTK, I, Ankara.

Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Olan Bölgeler, (2013), (Çev. Yusuf Ziya Yörükân), (Haz. Mehmet Şeker-Ali Ertuğrul-Süleyman Özkaya-Tahsin Koçyiğit), Ötüken, İstanbul.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi (2003), "Mâverâünnehir", *DİA*, XXVIII, Ankara, ss. 177-180.

REŞİDÜDDİN FAZLULLÂH, İbn-i İmâdüddeve Ebû'l-Fazl b. Ebu'l-Hayr Hemedânî (1374 hş.), *Camiü't Tevarih, I-II*, (Nşr: Behmen Kerîmî), Tehran.

ROUX, Jean-Paul (2001), *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Kabalcı Yayınevi, (Çev: Aykut Kazancıgil-Ayşe Berekt), İstanbul.

SCHAEDER, H. H. (1980), "Semerkand", *İA*, X, İstanbul, ss. 468-471.

SUBAŞI, Ömer (2015), *Gürcü-Moğol İlişkisi -Güney Kafkasya 1220-1346-*, Kitabevi, İstanbul.

ŞEBÂNKÂREÎ, Muhammed Bin Ali Bin Muhammed (1363), *Mecma'u'l-ensab*, Tehran.

ŞEŞEN, Ramazan (1992), “Buhara”, *İA*, İstanbul, ss. 363-367.

TAHİR'ÜL-MEVLEVÎ (2011), *Cengiz ve Hülâgû Mezâlimi*, Kardelen Yay., Konya.

TAŞAĞIL, Ahmet (2009) “Soğd”, *DİA*, C. XXXVII, İstanbul, ss. 348-349.

TURAN, Osman (1965), *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.

USTA, Aydın (2013), *Türklerin İslamlaşma Serüveni Sâmânîler*, Yeditepe Yay., İstanbul.

VASSÂF, Şihâbu'd-din 'Abdullâh b. Fazlullâh Kâtib-i Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf (1382)*, Pejuheşgâh-ı Ūlûmî İnsanî ve Mûtalât-ı Ferhengî, yay. 'Abdu'l-Muhammed Âyetî, Tahran.

VLADIMIRCOV, B. Y. (1950), *Cengiz Han*, (Çev: Hasan Ali Ediz), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

YAZICI, Nesimi (2013), *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Türk Diyanet Vakfı Yay. Ankara.

YILDIRIM, Nimet (2006), *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul.

YUVALI, Abdülkadir (2017), *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.

Nagehan GÜLER

CENGİZ HÂN'IN MÂVERÂÜNNEHİR'İ ZAPTI (1220)

Pir Murat SİVRİ

TÜRKİYE'DE DİN EĞİTİMİ VE ÖĞRETİMİNE YENİDEN DÖNÜŞ SÜRECİ (1946-1949)

Damlanur KÜÇÜKYILDIZ

ATMA TÜRKÜLERDE GELİN-KAYNANA ÇATIŞMASI

Özgür GÜLBUDAK

KIZILDENİZ'İ GEÇİŞ KONULU İKİ TABLONUN İNCELENMESİ

Yakup ŞAHİNER

MUSTAFA NAİMÂ EFENDİNİN HAYATI, TARİHÇİLİĞİ VE ESERİ HAKKINDA KISA BİR DEĞERLENDİRME

Elif KOLİKPİNAR

BAĞIMSIZLIK DÖNEMİ AZERBAJCAN CUMHURİYETİNDE EĞİTİM VE DİL

Sait YILDIRIM

YOKSULLUK KÜLTÜRÜ KAPSAMINDA "SİLAH ve NAMUS" FİLMİNİN SOSYOLOJİK ANALİZİ

Semih İPEK

BİR KAZAK KÜYÜ: "AKSAK KULAN"

Murat ÖZTÜRK

JOHN LOCKE'UN SİYASET FELSEFESİNDE DOĞA DURUMU VE ONDAN ÇIKIŞ

Beyazıt SÖYLEMEZ

HASSA İLÇESİNDE TARİHİ VE ARKEOLOJİK ARAŞTIRMALAR

Habip TOKGÖZ

İSRAİL DEVLETİ'NİN KURULUŞUNDA THEODOR HERZL VE SİYONİZM

İshak KÜÇÜKYILDIZ

TORTUM ÇAYI HAVZASININ TARİHİ COĞRAFYASI

Muhammet Nuri CEYLAN

HÂMİT ZÜBEYR KOŞAY'IN TÜRK LÜK DÜŞÜNCESİ VE İZGÜ MESCİD ADLI ESERİ

ANASAY

anasaydergisi@hotmail.com

ISSN 2587-2001

9 772587 200005